

DOI:10.26104/NNTIK.2023.87.48.052

Искендерова Ж.И.

**ТЕАТР ӨНӨРҮНДӨГҮ САХНА КЕБИН ОКУТУУНУН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Искендерова Ж.И.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ
В ТЕАТРАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ**

Zh. Iskenderova

**SOME QUESTIONS OF STAGE SPEECH TRAINING
IN THEATRICAL ART**

УДК: 808.5:792/378

Театр тарыхында сахнада сүйлөө маселеси мезгил-мезгили менен ар түрдүүчө көтөрүлүп келген. Ал маселелер сөзгө, сөз таасирдүүлүгүнүн чыгармачылык процессине, сөздүн технологиясына, дикцияга, үнгө, сөз айтууга, аны көркөмдүк менен берүүгө жана жеткирүүгө жана башка ченемдерге байланыштуу. Сахнада сүйлөө менен адамдардын демейдеги жашоо, пикир алмашуу, ой бөлүшүү учурундагы сүйлөгөн сөздөрүнүн ортосунда айырма чоң. Актердун келбети (фактурасы) келишип турса да анын үнүнүн пастыгы же таза эместиги жана башка ушул сыяктуу себептердин натыйжасында алдыңкы катарга чыкпай, же болбосо каарманды жакшы ойной албай калган учурлары кездешет. Өзгөчө актёр үчүн сүйлөө маданиятын кылдат өздөштүрүүсү адистик зарылдык болуп саналат. Искусствонун ар кандай башка түрлөрү сыяктуу эле көркөм сөз өнөрүндө иштөөнүн, сөзгө арбалуунун өзүнүн техникалык ыктары бар. Биз сахналык кепке тийиштүү мыйзамдарды иликтейбиз. Буга грамматика, синтаксис, пунктуация жардам берет.

Негизги сөздөр: кеп, дикция, руханий маданият, адам, диалектика, артикуляция, орфоэпия, театр, сахна.

На протяжении всей истории театра вопрос о сценической речи время от времени поднимался по-разному. Эти проблемы связаны со словом, творческим процессом выразительности слова, технологией слова, дикцией, голосом, произношением слова, его художественной передачей и передачей и другими нормами. Большая разница между речью на сцене и речью людей во время обычной жизни, обмена мнениями и мыслями. Хотя внешность (фактура) актера подходит, бывают случаи, когда в результате низкого или нечистого голоса и других подобных причин он не выходит на передний план или не может хорошо сыграть персонажа. Для актера, в частности, тщательное овладение речевой культурой является необходимостью специальности. Как и в любой другой форме искусства, в работе над художественным словом есть свои технические приемы, привлечение внимания к слову. Мы исследуем законы, касающиеся сценической речи. В этом могут помочь грамматика, синтаксис, пунктуация.

Ключевые слова: речь, дикция, духовная культура, человек, диалектика, артикуляция, орфоэпия, театр, сцена.

Throughout the history of the theater, the question of stage speech has been raised from time to time in different ways. These

problems are related to the word, the creative process of the expressiveness of the word, the technology of the word, diction, voice, pronunciation of the word, its artistic transmission and transmission, and other norms. There is a big difference between speech on stage and the speech of people during ordinary life, the exchange of opinions and thoughts. Although the appearance (texture) the actor is suitable, there are cases when, as a result of a low or unclear voice and other similar reasons, he does not come to the fore or cannot play the character well. For an actor, in particular, thorough mastery of speech culture is a necessity of the specialty. As in any other form of art, working on an artistic word has its own techniques, drawing attention to the word. We are investigating the laws concerning stage speech. Grammar, syntax, punctuation can help with this.

Key words: speech, diction, spiritual culture, man, dialectics, articulation, orthoepy, theatre, scene.

Улуттук маданияттын традициялуу баалуулуктарынын сактоодо эне тил, сөз жана ал тилди туура, таза, так сүйлөө менен угуучу, көрүүчүгө жеткирүү милдети негизги иш чара. «Театр – турмуштун күзгүсү» деген бүтүм бар. Театр өнөрканасында сахнада айтылчу сөз (тил) көрүүчүлөргө түздөн-түз актёрлор аркылуу жеткирилет. Чыгарма менен актёрдун, актёр менен көрүүчүнүн ортосунда тыгыз байланыш түзүлүп, сөз – үчөөнүн ортосунда жан дүйнөлөрүн бириктирүүчү көпүрө болуп кызмат өтөйт.

Актёр үч жылдын ичинде сахна кебинин техникасын, сүйлөө усулун беш жылдык окуу мөөнөттө бүтүндөй тулку-турпатынын руханий дүйнөсүнүн чыгармачылыктагы куралы кылып алат. Албетте, ар бир кесиптин өзүнчө оорчулугу бар. Мына ушундай кесиптердин бири – бул актёрдук кесип. Эң оболу келечектеги актёр өзүн-өзү кантип тарбиялоосу керек?

Ар бир болочок актёрдун кемчилиги болбой койбойт. Маселен, студенттин өзүнүн ден-соолугуна же болбосо даярдыгынын деңгээлинин төмөндүгүнөн улам тулку мүчөлөрү ойдогудай иштебейт. Ушундай эле эриндеринде, тилинде, тишинде, жаагында дефектиси бар. Ошондон улам жөнөкөйлөштүрүлгөн

жекече программанын негизинде иштөөнүн натыйжасында студент кемчиликтерден кутула алат жана ийгиликке жетишет [3, 17-6.].

Театр өнөрүндө драматург жараткан чыгарманын сахнадагы жашоо өбөлгөсүн актёр түзсө, аны көрүүчү кабыл алат. Спектаклдин жүрүшүндө канчалык кызыктуу кыймыл-аракеттерди көргөзбөсүн, ойлонбосун, паузаларды жасабасын, режиссер көп маанилүү көрүнүштөрдү ойлоп таппасын, алардын бардыгы сөз туура айтылбай көркүнө чыга албастыгы белгилүү.

Сөз аркылуу сахнадагы каарманга мүнөздөмө берүүдө ыгы менен бештеп сүйлөө, орчундуу ойду байырлоо жөндөмдүүлүгүнөн улам биз актёр жараткан текстти сезиптир, түшүнүптүр деп айтабыз. Мындайда актёр үчүн түшүнүү жөндөмдүүлүгүнөн мурда анын сезимталдыгынын аброю зор [1, 7-б.].

Ар кандай ойлор тилдин материалдык базасынын негизинде түзүлөт. Адам баласы тил менен тыбыш айтып, үн чыгарат. Үн чыгаруу менен бирге сөз айтылат. Ал эми ушул сөздү сахнада айтуу күнүмдүк жашоодо айтылган сөздөн айырмаланат. Мына ушундай айырмачылыкты билүү актёрдун чыгармачылык дүйнөсүнүн калыптануу процессине көмөк көрсөтүп, кыргыз адабий тили жөнүндө терең билүү зарылдыгы келип чыгат. Актёрдун адабий тилде сабаттуу сүйлөй билиши анын кебин, көрүүчүлөрдүн туура түшүнүшүнө шарт түзөт.

«Сахна кеби» сабагынын эң негизги максаты – чыгарманын (сүйлөмбү, сөзбү) өзөгүн, философиялык маани-маңызын жана сезим абалдарын туура талдай билүү жөндөмдүүлүгү бар болуу менен бирге жанындагы шериктерин (партнёрлорун), көрүүчүлөр менен угучулардын ички жан дүйнө сезимдери жана айтып жаткан сөзү менен таасирленткен актёрду, режиссёрду, көркөм окуучуну, б.а. жалпы эле маданият жана искусство кесипкөйлөрүн даярдоо болуп саналат.

Сөз кадырын кыргыздар аябагандай терең билишкен. Өз учурунда даана, так айтылган сөзгө маашырланышкан. Сөз канчалык орундуу, салмактуу болсо, ага ошончулук таң берип, жомоктор дастандар айтылган. Тилинен чаң чыккан сөзмөр адам гана даанышман аталышы бекеринен эмес.

Актёр үчүн чыгармачылыктын анабашысы сахналык кептин жөнөкөй негизин, анын мыйзамдарын жана категорияларын өздөштүрүүдөн башталат. Кеп сүйлөө чеберчилигин жана техникасын калыптандырууда ар кандай ыктар жана машыгуулар пайдаланылат [1, 8-б.].

Алгач эле кептин өзөгүн түзгөн кыргыз өнөрүндөгү сахна кебине тиешелүү дем алуу, үн жана артикуляцияга карата ар кандай көнүгүүлөр ошондой эле дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу көнүгүүлөрү эң эле башаты болуп саналат. Сахна кеби – сөздү

(тилди) таза, даана, так сүйлөөгө үйрөтүүдө макал-лакаптардын, жаңылмачтардын кооз үлгүлөрүн, накыл кептердин, учкул сөздөрдүн, акыйнектердин, табышмактардын, калптардын, бат айтмалардын, тамсилдердин, жомоктордун, санат-насыяттардын, эпостордун топтомун өзүнө камтыйт.

Окуу жайлардын мугалимдери өз спецификалык максаттарына керектүү анализдер менен гана чектелбестен, пайдаланып жаткан сөздөрдүн стилистикалык, лексикалык, фонетикалык анализдерин кошо жүргүзүп, тыныш белгилеринин маанисин да камтуусу зарыл. Студенттин же кесипкөйдүн өз эне тилиндеги кээ бир колдонулбай келаткан нукура улуттук сөздөрдү туура айта албаса, же ага түшүнүгү жетпесе, демек ал айтылган сөз жана ошол чыгарманын негизги маани-маңызы, максаты, идеясы, ал тургай темасы да көрүүчүгө, угуучуга жеткиликтүү болбой калат [2, 5-б.].

Мына ошондуктан аталган өнөрдүн эң негизги куралы тил. Тил сүйлөтүүчү – аткаруучу. Ал эми аны менен кубулжута сүйлөп, эргип, ыйлап, каарданып, таң-тамаша күлкүгө айландырып – анын өмүрүн узартуучу, сүйлөөнү үлгүгө айландыруучу – актёр экендиги талашсыз. Актёрдун оозунан чыккан сөз так, таасирдүү жана ойго терең болуп, пьесаны алгандагы максатты, сахнага сүйлөгөндөгү дымакты акташ үчүн актёр аябагандай кара да, руханий да күчүн жумшайт. Актёрдун өнөрүнүн дагы бир өзгөчөлүгү аткаруучулуктун сересине жеткирип, угуучуну (көрүүчүнү) өзү менен кошо толкундатуучу, ыйлатып кайгыга чөктүрүүчү, көңүлүн эргитип, боорун эзип күлдүрүүчү устаттык арымы. Ага артист эне тилибизде жазылган текстти курулай эле жаттап, божурап айтуу менен кутулбай, тексттин өзгөчөлүгүнө жараша сөздөрдү туура, эмоционалдуу, үнүн көтөрүңкү же акырын жатка айтууга жетишүүсү абзел. Андай устаттыкка жетүү үчүн тилдин өз каражаттары – сөздүн мааниси, сүйлөмдүн түзүлүшү, жөнөкөй кадыресе баяндалышы (жөнөкөй же жай сүйлөм) же болбосо суроо менен кимдир бирөөгө кайрылуу (суроолуу сүйлөм), тексттеги сүйлөмдөгү сөздөр арасына коюлган тыныш белгилер (үтүр, чекит, суроо же илеп белгиси), диалогдорго коюлган белгилер, ошондой эле сөздөрдүн жазылышы менен айтылышынын арасындагы айырмалар (орфография менен орфоэпия) жөнүндө актёрдун түшүнүгү болсо, ал баамчыл келип, чечен сүйлөгөн адамдардын кептерине да кулак коюп, ошолордон үлгү алса, иштин ийгилигин жаратат.

Демек, сахнадан кеп айтуу өнөрү бири-бири менен эриш-аркак келген чеберчилик менен техника экендигине актёр гана эмес, режиссёр да өзгөчө маани берүү зарыл. Сүйлөө техникасын мыкты өздөштүргөн актёр үчүн чеберчиликке жетүү жеңил, анткени чебер актёрдун чыгармачылыгынын бирден бир жардамчысы техника болуп саналат.

Актёрдун сахнада кеп сүйлөө жөндөмдүүлүгү

анын өнөрү үчүн биринчи зарылдык. К.С. Станиславский айткандай, актёрдун сахнада жөнөкөй жана кооз сүйлөөсү өз алдынча эле бүтүндөй бир илим. Кынаптаган техника жана даана сүйлөө канчалык терең өздөштүрүлсө, ошончолук актёрдун речтик өнөрүнүн чеберчилиги бийик көтөрүлөт.

Өзгөчө К.С. Станиславский кептин ачык айкын каражаттары болгон паузаны, басымды жана интонацияны – «речтин кити» деп караган. Демек, актёрдун кеп айтуу механизми, кеп урушунун психологиялык өзгөчөлүктөрүн, тыныш белгилеринин ойду бөлүүгө, басым жасоого, интонацияга таасири, сөздүн, аны туура айтуудан улам ойдун ачык айкындыгы жөнүндө түшүнүккө жетишпесе, сахналык кептин адистик негизин өздөштүрдүк деп айтуу мүмкүн эмес.

Сахна кеби тилге болгон жүктү абдан оордотот, студенттердин активдүүлүгүн жана күчүн туура жолго багыттайт, жыйынтык чыгаруунун жакшы жолдорун көрсөтөт, эң негизгиси – өз кесибин баалоого үйрөтөт.

Бекеринен театр өнөрүнүн улуу реформатору К.С. Станиславскийдин чыгармаларынын сегиз томдугунун үчүнчү «Актёрдун роль үстүндө иштөөсү» деген тому толугу менен кеп сүйлөөнүн чеберчилигин, ички речтик техниканы тарбиялоо маселелерине арналган эмес [1, 9-б.]

Өтө таланттуу актёр да өзүн өзү тарбиялап, сөз кыныгын алганга астейдил эмгек жумшабаса, сахнада сүйлөөнүн өтөсүнө чыгуу оңойго турбастыгы ачыктан белгилүү [3, 4-б.]

Кыргыз өнөрүндөгү сахна кеби – актёрду тарбиялоонун бардык системасы менен эриш-аркак байланышкан практикалык сабактарга кирет. Сөз актёрдун милдеттеринин биринчи булагы болгондуктан, аны менен иштөө чыгармачылык процесстин кыл чокусу да болуп саналат. Үн, дикция, орфоэпиянын бардык тармагындагы жетишкендиктер сөз менен текшерилет. Ошол үчүн предметтин негизги бөлүгү ушул милдетке багындырылган.

Азыркы учурдун актёру универсалдуу болуш керек: ал трагедияны да, комедияны да, драманы да, водевилди да, психологиялык драманы да, фарсты да – кыскасы, баардык жанрды «семичкедей чагып» ташташы керек. Ал ийилчээк да, чоюлчаак да болуусу зарыл. Үнү да кубулжуп туруусу керек. Ошон үчүн бүгүнкү күндө актёрду универсалдуу кылып тарбиялаштын өзү чоң талыкпаган эмгекти талап кылат. К.С. Станиславскийдин: «Кичинекей роль болбойт – кичинекей артист болот» – деген сыңары биздин иште да чоң – кичине, нарктуу – нарксыз, пайдалуу – пайдасыз, керектүү – керексиз деген нерсе болбойт. Себеби, биздин студенттердин кесиби – эртеңки маданият кызматкерлери: алар – пайдалуу, керектүү, жарактуу, татаал, ары сыймыктуу, элибиздин туусун көтөргөн, элибизди патриоттуулукка үндөгөн, үлгүлүү инсан

болуш керектигин элге дааналап «турмуш күзгүсүн» чагылдыруу башкы принциптердин бири болуп саналат.

Биздин кесип эртеңки күндөгү коомдун идеологиялык багытын көтөрүүчү негизги тармак. Ал эми анын кесипкөйлөрү өздөрүнүн инсандык жана профессионалдык деңгээлдеринин күчү менен, студенттерге өз сөзү, тили жана дили менен талыкпастан эртедир-кечтир убакыт-саатка карабай эмгектенип келишет. Иштеген ишинде жоопкерчиликтүү мамилени, көп кырдуулукту, кеңири масштабдуулукту, эмгекти жана темирдей бекем тартипти талап кыла билет.

Сахна – дил жана тилдин жаңырыгы. Ал жаңырык актёрдун жан дүйнөсүнүн үнү менен берилет. Болочокто ошол кесиптин ээси болуучу студенттер муну терең түшүнүүсү зарыл. Актёрдук кесип – ар бир көрүүчүгө, угуучуга адамдык акыл эс жана түшүнүгү, билим дарамети менен түздөн-түз таасир этүүчү кесип. Эң башкысы, өз эне тилин элге туура жеткирип, анын нукура улуттук колоритин жоготпой сактоо жоопкерчилигин көтөрчү кесип.

Улуттук тилди таза сактабаган эл, өз улутунун дилин да таза сактабашы абзел. Эне тилдин бүгүнкү абалына маани берүү менен келечек муундагы искусство жана маданият кесипкөйлөрүнө керектүү (пайдалуу) шарттарды түзүү милдети турат. Себеби эне тилдин (сөздүн) баркы-наркы бүгүнкү жана эртеңки муундун колунда. Андыктан сөз (тил) жогорудагы кесипкөйлөр тарабынан дыкат иштелген профессионалдуу жогорку деңгээлде айтылышы максатка ылайык.

Окуу жайлардын мугалимдери өз спецификалык максаттарына керектүү анализдер менен гана чектелбестен, пайдаланып жаткан сөздөрдүн стилистикалык, лексикалык, фонетикалык анализдерин кошо жүргүзүп, тыныш белгилеринин маанисин да камтуусу зарыл. Студенттин же кесипкөйдүн өз эне тилиндеги кээ бир колдонулбай келаткан нукура улуттук сөздөрдү туура айта албаса, же ага түшүнүгү жетпесе, демек ал айтылган сөз жана ошол чыгарманын негизги маани-максаты, идеясы, ал тургай темасы да көрүүчүгө, угуучуга жеткиликтүү болбой калат.

Кыргыз өнөрүндөгү сахна кебинин негизги максаты, чыгарманын (сүйлөмбү, сөзбү) өзөгүн, философиялык маани-маңызын жана сезим абалдарын туура талдай билүүгө, түшүнүктүү адабияттык тилде сүйлөөгө үйрөтөт. Ошону менен бирге эле дикциясы даана, жагымдуу, кең диапазондогу ийкемдүү үндү, туура коюлган демди тыянактуу пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү менен көрүүчүлөр менен угуучулардын ички жан дүйнө сезимдери жана айтып жаткан сөзү менен таасирленткен актёрду, режиссёрду, көркөм окуучуну, б.а. жалпы эле тилди аздектөөчүлөрдү даярдоо болуп саналат [2, 4-б.].

Баарыдан мурда студент университетте окуп жүргөндө эне тилге сарамжал мамиле кылууну, анын

мыкты белгилерин көбөйтүүнү алдыңкы максаты катары кароосу өзгөчө мааниге ээ. Анткени ал ушул тилде театрда роль аткарат. Сахнада сүйлөп жатып, адабий тилде сүйлөй билүүсүнүн нормасын элге жеткирет. Сүйлөөдөгү диалектилердеги айырмачылыктардын жоюлушун шарттайт. Ушул асыл максатты аркалап, өзүн сахна өнөрүнө багыштайм деген жеткинчек беш жылдык окуу мөөнөтүндө сахналык кеп сабагы үчүн элдик фольклордон тарта, улуттук жана дүйнөлүк авторлордун мыкты чыгармаларын пайдаланат. Туура түшүндүрүлгөн жана тажрыйбалуу педагогдун көзөмөлү алдында өздөштүрүлгөн иштин принциптери окуу мезгилинде предметти андан ары өздөштүрүүсүн жеңилдетет жана актёр үчүн театрда иштеген кезинде өзүнүн мыкты жактарын өркүндөтүү боюнча өз алдынча иштөөгө жол ачат.

Сахнада сүйлөө искусствосуна ээ болуу процесси, албетте, мектеп же окуу жайы менен чектелбейт. Актёрдук сүйлөөнүн формалары жана милдеттери өмүр бою сөз ишмердиги менен өсөт жана такшалат.

Бул жерде мурда эч ким айта элек ойду биз гана биринчи айта коюп жаткан жерибиз жок. Бизге чейин элдин, улуттун жашоосунда тилдин ролу тууралуу алда нече кеп козголгон жана далай-далай олуттуу, пикирлер айтылган. Ошентсе да бүгүн биз окутуп жаткан студент, эртең актёр же көркөм окуучу өзүнүн алгачкы далалаты, биринчи кадамдарынан тарта угуучуларга, көрүүчүлөргө көркөм окуп же роль аткарганда ой-турпаты, акыл-эси, жибек тамырлары, маанайдын дилгирилиги сөздү туура сүйлөөдөн, тыбыштарды чыгарууда үн аппараттарын мыктылап тарбиялоодон башталат. Ал үчүн далай-далай машакаттуу көнүгүүлөрдү, тренингдерди жасоого туура келет.

Адабияттар:

1. Дулатова Г. «Кыргыз театрынын сахналык кеби». / Театр окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Б.: «Шам», 2004.
2. Бообекова Т. «Дем алуунун үстүндө иштөө» окуу куралы. - Б.: «Махprint», 2016-ж.
3. Исабеков А. «Сахнада сүйлөө». / Окуу куралы. - Б., 2016.